

לוחמת משפט איומים והזדמנויות

בשנים האחרונות מנסים אויביה של ישראל לפגוע בלגיטימציה שלה להגן על עצמה באמצעות לחימה בחזית המשפטית. המאמר מסביר מהי לוחמת משפט וכיצד יכולה ישראל להתגונן בחזית המשפטית ואף לצאת להתקפות נגד

בית הדין הבינלאומי בהאג | הרלוונטיות של לוחמת המשפט למדינת ישראל בכלל ולצה"ל בפרט גדולה במיוחד, וביטוי לכך ניתן היה למצוא במתקפות המשפטיות החוזרות ונשנות שאיתן נאלצה ישראל להתמודד בהקשר לפעילותה המבצעית

אל"ם נעם נוימן
ראש מחלקת הדין הבין-לאומי
בפרקליטות הצבאית

(בעצמו או בעזרת גורמים מטעמו) טוען כי הצד האחר לעימות מפר את דיני הלחימה. מכיוון שהשיח הוא משפטי, נעשה במסגרתו שימוש בטיעונים ובמונחים משפטיים מובהקים ("הגנה עצמית", "פשעי מלחמה" וכד'). סוג שני של לוחמת משפט מנצל את המוסדות ואת ההליכים המשפטיים והפוליטיים בזירה הבין-לאומית לשם העצמת צד אחד ללחימה והחלשת הצד האחר.

אחד הראשונים שהגדיר את לוחמת המשפט היה מייג'ר-ג'נרל צ'רלז דאנלפ (Dunlap), לשעבר סגן הפרקליט הצבאי הראשי של חיל האוויר האמריקני. ב-2001 הוא טבע את המונח lawfare (לוחמת משפט) והגדירו: "שיטת לוחמה שבה נעשה שימוש בחוק כדי להשיג יעד צבאי".¹ ב-2009 הוא עידכן את ההגדרה: "אסטרטגיה של שימוש - או שימוש לרעה - בחוק באופן שימשמש תחליף לאמצעים צבאיים מסורתיים כדי להשיג יעדים מבצעיים".²

מאז נכתבו ההגדרות האלה פורסמו מאות מאמרים וניירות עמדה המנתחים את לוחמת המשפט במאה ה-21 ואת השלכותיה על שדה הקרב. היו כותבים שראו בלוחמת משפט התפתחות שלילית בעיקרה, שמהותה ניצול לרעה ומניפולציה של המשפט באופן שאינו לגיטימי, בעיקר בלוחמה אסימטרית.³ אחרים התייחסו אליה באופן ניטרלי או חיובי והבליטו את חשיבות הציות לכללי המשפט הבין-לאומי ואת היתרונות שיש ללחימה בחזית המשפטית על פני הלחימה בשדה הקרב.

לדעתי, כשם שהלוחמה (warfare) בשדה הקרב אינה דבר חיובי או שלילי כשלעצמו, כך גם לוחמת המשפט. ביטויים מסוימים שלה - כמו הגשת עתירות לבג"ץ מטעם ארגוני זכויות אדם כדי לקדם באמת ובתמים את יישום המשפט הבין-לאומי - הם לגיטימיים. לעומת זאת, עיוות של כללי המשפט הבין-לאומי או ניצולם לרעה הם שימושים שליליים בלוחמת משפט.⁴ מכל מקום, המאמר הזה אינו מתכוון לתחם את גבולות הלגיטימיות של לוחמת המשפט, אלא להתייחס אליה כאל מציאות נתונה, שבה נעשה שימוש במשפט כדי לפגוע ביכולתו של היריב לפעול בשדה הקרב (בין השאר, באמצעות פגיעה בתדמיתו ובלגיטימציה שלו להפעיל כוח).

את האסטרטגיה של שימוש בלוחמת משפט

לצורך כך בכללים משפטיים שיגבילו את פעילותו. האמרה הידועה שמשקפת את הגישה הזאת היא *à la guerre comme à la guerre* ("במלחמה כמו במלחמה"). ביטוי נוסף לגישה הזאת היא אמרה המיוחסת לגדול נואמי רומי, מרקוס טוליוס קיקרו (106-43 לפני הספירה), *Inter arma silent leges* ("החוקים שותקים בין כלי הנשק המשקשים"). אך למרות הגישות האלה בחרה הקהילה הבין-לאומית ליצור כללים משפטיים שיסדירו את הלחימה, ובפועל מרבית המדינות בחרו לציית להם.

בשנים שלאחר תום המלחמה הקרה ועם התגברות תהליכי הגלובליזציה התחזק מעמדו של המשפט הבין-לאומי, וגברה הדרישה לציית לו

בשנים שלאחר תום המלחמה הקרה ועם התגברות תהליכי הגלובליזציה התחזק מעמדו של המשפט הבין-לאומי, וגברה הדרישה לציית לו. במסגרת התהליך הזה עלתה קרנם של מוסדות פוליטיים ומשפטיים בין-לאומיים (כמו האו"ם, האיחוד האירופי ובית הדין האירופי לזכויות האדם), והתגבשו הסכמות לייסוד בתי דין פליליים בין-לאומיים שיאכפו את המשפט הבין-לאומי: תחילה הוחלט על הקמת בתי דין המוסמכים לדון בעבירות שעניינן העימותים המזוינים ביוגוסלביה (ICTY - 1993) וברואנדה (ICTR - 1994); ובהמשך הוקם בית הדין הפלילי הבין-לאומי בהאג (ICC - 2002). במקביל התחזקו המעמד והמשקל שניתנים בזירה הבין-לאומית לשחקנים שאינם מדינותיים (NGOs), וכיום ההשפעה שלהם על דעת הקהל וכן על מדינות ועל תהליכים בזירה הזאת היא חסרת תקדים.

על הרקע הזה התפתחו בעשורים האחרונים שני סוגים עיקריים של לוחמת משפט. סוג אחד, שנולד בעקבות החשיבות הגוברת של הציות למשפט הבין-לאומי, מתמקד בשיח ציבורי בכסות משפטית: צד אחד ללחימה

מבוא

אירועי הלחימה שבהם הייתה ישראל מעורבת בשנים האחרונות אופיינו בכך שלצד החזיתות המבצעיות, המדיניות והתקשורתית התנהלה בהם גם חזית לחימה משמעותית נוספת - החזית המשפטית, שהתמודדות בה לא הסתיימה עם תום חילופי האש אלא נמשכה שנים רבות לאחר מכן. החזית הזאת התאפיינה בסוג אחר של לחימה, לוחמת משפט (lawfare), שבמסגרתה נעשה שימוש בכלים משפטיים לשם השגת יעדים צבאיים.

הרלוונטיות של לוחמת המשפט למדינת ישראל בכלל ולצה"ל בפרט גדולה במיוחד, וביטוי לכך ניתן היה למצוא במתקפות המשפטיות החוזרות ונשנות שאיתן נאלצה ישראל להתמודד בהקשר לפעילותה המבצעית. בשנים האחרונות אף הובילו כמה מהמתקפות האלה להקמתן של ועדות בדיקה בין-לאומיות שהתבקשו לבחון אם צה"ל פעל בהתאם לכללי המשפט הבין-לאומי: לאחר מבצע "עופרת יצוקה" (שנערך בין 27 בדצמבר 2008 ל-18 בינואר 2009) מינתה מועצת זכויות האדם של האו"ם ועדה בראשותו של השופט ריצ'רד גולדסטון כדי לבחון אם במהלך המבצע עשה צה"ל פשעי מלחמה; ולאחר ההשתלטות על ספינת המאווי מרמרה (31 במאי 2010) הוקמו שתי ועדות בדיקה לבחינת האירועים (ועדת הדסון-פיליפס, שאותה מינתה מועצת זכויות האדם וועדת פלמר שאותה מינה מזכ"ל האו"ם).

יתר על כן, בעשור האחרון נעשו ניסיונות רבים ליזום הליכים משפטיים במדינות שונות בעולם נגד קציני צה"ל ונגד בכירים בדרג המדיני בישראל בגין היותם מעורבים לכאורה בביצוע פשעי מלחמה. בכמה מקרים אף הוצאו צווי מעצר נגד בכירים ישראלים (אך אלה לא הוצאו אל הפועל), ובסוף 2012 הוגש בטורקיה כתב אישום נגד ארבעה קצינים בכירים בצה"ל בגין מעורבותם לכאורה באירוע המרמרה.

במאמר נסקרת לוחמת המשפט בלחימה המודרנית ומוצעות דרכים ראשוניות כיצד להתמודד עימה ואף להסתייע בה.

התפיסה של לוחמת משפט בעימותי המאה ה-21

יש הטוענים כי בעת מלחמה מטרתו העליונה של הצבא היא לנצח, ואין הוא נדרש להתחשב

מצבור נשק ואמצעי לחימה שהתגלו במסגד ברצועת עזה במהלך "עופרת יצוקה" | ארגוני הטרור מנסים לנצל את מחויבותו של היריב למשפט הבין-לאומי כדי להגיע להישגים מבצעיים-טקטיים ולהקשות על פעילות הצבא הסדיר הנלחם בהם

להפעיל בדרכים רבות, כך גם את הדין הבין-לאומי. להלן סקירה של כמה מהטקטיקות ומדרכי הפעולה האלה שנקטו בעימותים מזוינים בעשורים האחרונים:

אימוץ טקטיקות לחימה שיעמידו בספק את חוקיות הפעילות של המדינה היריבה

ארגוני הטרור מנסים לנצל את מחויבותו של היריב למשפט הבין-לאומי (ובמיוחד את מחויבותו להבחין בין לוחמים לאזרחים ולהימנע מפגיעה אגבית שאינה מידתית באוכלוסייה האזרחית) כדי להגיע להישגים מבצעיים-טקטיים ולהקשות על פעילות הצבא הסדיר הנלחם בהם. זאת לאור הכרתם כי אין הם יכולים להתמודד עם עוצמתו של צבא האויב בדרך קונוונציונלית שכוללת ציות לדיני המלחמה.

המשפט הבין-לאומי. הלחימה בחזית המשפטית נחלקת לשני מישורים: הגנתי והתקפי. במישור ההגנתי נדרשת המדינה לנקוט פעולות כדי להתגונן מפני לוחמת המשפט של האויב; ואילו במישור ההתקפי ניתן לעשות שימוש בלוחמת משפט נגד היריב כדי להשיג יתרונות צבאיים - הן אסטרטגיים והן טקטיים. מכל מקום, בחינה של לוחמת המשפט בהקשר הכולל של התפיסה הצבאית הקלאסית מאפשרת להבין את ההשלכות שיכולות להיות לניצחונות או לכישלונות בחזית הזאת על הפעילות המבצעית בשדה הקרב.

השימוש בלוחמת משפט בלחימה המודרנית

בלוחמת משפט הופכים למעשה את הדין הבין-לאומי לנשק, וכמו שכלי נשק ניתן

בניסיון להשפיע על תוצאות המערכה ניתן להסביר באמצעות משנתו של קרל פון קלאוזוביץ, שראה במלחמה את המשכה של הדיפלומטיה באמצעים אחרים וטען כי במלחמה צריך הצבא להילחם נגד מרכז הכובד של האויב, שפגיעה בו תוכל להביא להכנעתו. בלחימה הקלאסית צבא היריב הוא מרכז הכובד של האויב.⁵ לעומת זאת, מרכז הכובד של ישראל, שבו נעשה ניסיון לפגוע בשנים האחרונות, הוא הלגיטימציה הבין-לאומית לפעילות צה"ל. כך, לאחר המבצעים המרכזיים שבהם היה מעורב צה"ל - ובהם אירועי הלחימה בג'נין במהלך מבצע "חומת מגן", מלחמת לבנון השנייה, מבצע "עופרת יצוקה" ופרשת המרמרה - נעשו ניסיונות לפגוע בלגיטימציה של ישראל, בין השאר באמצעות פעילות בחזית המשפטית שמטרתה לערער על חוקיותה של הפעילות הצבאית לאור כללי

הקהל ועל מוסדות בין-לאומיים שאינם מומחים למשפט בין-לאומי ולבסס נרטיב שלפיו פעילותו של צבא האויב נעשתה בניגוד לדיני הלחימה.

לדוגמה, בתקשורת הבין-לאומית והישראלית הושמעו לא אחת האשמות קשות שלפיהן עשה צה"ל פשעי מלחמה, אך כשהדברים נבדקו, נתגלה כי מהבחינה העובדתית ההאשמות לא היו מבוססות על ממצאים ממשיים, ומהבחינה המשפטית הטענות שעלו לא שיקפו באופן נכון ומדויק את הדין הבין-לאומי. הטכניקה שבה נעשה הדבר היא, כאמור, עשיית שימוש בטיעונים מתחום הדין הבין-לאומי, שהדיטות היו עלולים לחשוב שיש בהם ממש.¹⁴ הפעילות הזאת נעשתה, בין השאר, כדי לנסות להשפיע על דעת הקהל הבין-לאומית, לפגוע בלגיטימציה של צה"ל לפעול, להציב מכשולים על שיתוף פעולה צבאי עם ישראל ובכך להשיג לאויבי ישראל יתרון צבאי מובהק.

מדינות וארגוני טרור, המודעים לאפשרויות הפעולה בזירה המשפטית, החלו להקדיש מאמץ מיוחד לתיעוד הלחימה בשטח

הגשת בקשות לפתיחה בהליכים פליליים מכוח עקרון הסמכות האוניברסלית והגשת תביעות נגד המעורבים בלחימה

אחד הכלים המרכזיים בלוחמת המשפט, שהשימוש בו גבר משמעותית בשנים האחרונות, הוא הגשת בקשות להוצאת צווי מעצר במדינות שבהן יש לבית המשפט סמכות לשפוט נאשמים בפשעי מלחמה - גם בהיעדר זיקה בין המדינה שבה מוגשת התביעה לבין הפשעים שנעשו כביכול. מטרת הפעילות הזאת היא לנסות להביא להוצאת צווי מעצר נגד חיילים ונגד אזרחים שהיו מעורבים בלחימה, ובדרך הזאת לנסות לעורר חשש בקרב אנשי ממשלה ומפקדים בכירים שהיו מעורבים בלחימה, לנסות להשפיע על ההחלטות שיתקבלו בעתיד ולערער את הלגיטימציה לפעול.

הדוגמאות המפורסמות ביותר לעניין הזה הן תביעה שהוגשה נגד אריאל שרון בבגליה

במיוחד ללוחמת משפט:

הערכאה הרלוונטית הראשונה היא בית הדין הבין-לאומי לצדק (International Court of Justice) שנוסד ב-1945. זוהי הערכאה המרכזית בזירה הבין-לאומית. בית הדין הזה מוסמך ליישב סכסוכים בין מדינות שהסכימו להתדיין בפניו ולתת חוות דעת מייעצת בסוגיות משפטיות לבקשת העצרת הכללית או גופים נוספים של האו"ם.⁹ דוגמה מובהקת לשימוש שנעשה בערכאה הזאת במסגרת לוחמת משפט נגד ישראל היא מ-2003: באותה השנה פנתה העצרת הכללית של האו"ם אל בית הדין בבקשה לחוות דעת מייעצת בנוגע לחוקיותה של גדר ההפרדה שהקימה ישראל ביהודה ושומרון.¹⁰

הערכאה הרלוונטית השנייה היא בית הדין הפלילי הבין-לאומי בהאג (International Criminal Court) שהחל לפעול ב-2002. בית הדין הזה מוסמך לשפוט פרטים שנאשמים בפשעי השמדת עם, בפשעים נגד האנושות ובפשעי מלחמה (ובעתיד הוא יוכל לשפוט גם מי שנאשמים בפשעי התוקפנות). המדינות - ברובן הגדול - חתומות כיום על האמנה שהביאה להקמתו של בית הדין, ובכך הן נתנו למעשה לבית הדין סמכות לשפוט בנסיבות מסוימות את אזרחיהן או אזרחים של מדינות אחרות על מעשים שנעשו בשטחיהן.¹¹ ארה"ב וישראל החליטו שלא להצטרף לאמנה בשל החשש מפוליטיזציה של ההליכים בפני בית הדין וכדי לצמצם את החשיפה של אזרחיהן להליכים פליליים בפני בית הדין.¹² למרות זאת, לאחר מבצע "עופרת יצוקה" ביקשה הרשות הפלסטינית מבית הדין להכיר בסמכותו לדון באירועים שהתרחשו ביהודה, בשומרון וברצועת עזה מאז 2002. אולם באפריל 2012 התקבלה החלטת התובע שלפיה נכון לאותה העת אין מקום להכיר בסמכות בית הדין בנוגע לאירועים האלה בשל הספק אם ניתן להגדיר את פלסטין "מדינה".¹³

שימוש מניפולטיבי בטרמינולוגיה משפטית כדי להעלות בתקשורת ובפורומים בין-לאומיים טענות בנוגע לביצוע פשעי מלחמה

כאמור, אחד הביטויים הנפוצים ללוחמת משפט הוא עשיית שימוש בטרמינולוגיה משפטית כדי להשפיע על מדינות, על דעת

כך, למשל, אימצו ארגוני הטרור בעשורים האחרונים טקטיקות לחימה שמבוססות על העברתה של זירת הקרב למרחב העירוני, על היטמעות הלוחמים בקרב האוכלוסייה האזרחית ועל הפיכת אזרחים למגינים אנושיים. בדרך הזאת מנסים ארגוני הטרור ליהנות מכל העולמות: אם היריב - החזק מהם - יעשה שימוש מסיבי באש, הרי שאזרחים רבים ייפגעו, וניתן יהיה לעשות בכך שימוש בלוחמת המשפט באמצעות האשמות חיילי האויב בביצוע פשעי מלחמה ובאמצעות פנייה לערכאות בין-לאומיות כדי לקדם פתיחה בחקירה. אם, לעומת זאת, היריב ירסן את עצמו ויימנע מתקיפות העלולות לפגוע באזרחים, יושג האפקט של הצרת צעדי האויב והפחתת החשש לפגיעה בפעילים ובתשתיות של ארגון הטרור.

מדינות וארגוני טרור, המודעים לאפשרויות הפעולה בזירה המשפטית, החלו להקדיש מאמץ מיוחד לתיעוד הלחימה בשטח

מאמץ תיעוד ויצירת רשת בין-לאומית של עורכי דין

מדינות וארגוני טרור, המודעים לאפשרויות הפעולה בזירה המשפטית, החלו להקדיש מאמץ מיוחד לתיעוד הלחימה בשטח כדי להוכיח שהיריב מפר לכאורה את דיני הלחימה. כך, למשל, במבצע "עופרת יצוקה" הקים החמאס מנגנון משומן הכולל מאות פעילים שמטרתו לאסוף "מידע מפליל" שיאפשר הגשת בקשות להעמדה לדין של בכירים בישראל.⁶ פעילות דומה נקט ממשל החמאס במבצע "עמוד ענן" (14-21 בנובמבר 2012): אנשי אספו מידע שבו ניתן יהיה לעשות שימוש במסגרת מתקפת דה-לגיטימציה נגד ישראל - בין היתר בסיוע ארגונים פלסטיניים ואירופיים אנטי-ישראליים.⁷

נוסף על כך החלה להתפתח בעולם רשת של עורכי דין ושל פעילי זכויות אדם המזינים זה את זה במידע הקיים ברשותם כדי לבחון את האפשרות לעשות בו שימוש במסגרת הליכים בערכאות בין-לאומיות.⁸

פנייה לערכאות בין-לאומיות

קיימות שתי ערכאות בין-לאומיות שרלוונטיות

ומהשלכותיה. בהתאם לכך יש לפתח את הכלים להתגוננות מפני הלוחמה המשפטית המופנית נגד ישראל ובמקביל יש להפוך אותה לנשק התקפי נגד ארגוני הטרור. מדובר במאמץ שחייב להיעשות בשלושה מישורים: המניעתי, ההגנתי וההתקפי.

לוחמת משפט - המישור המניעתי

יש להימנע מטעויות שיסייעו ללוחמת המשפט נגדנו ויקשו על ההתמודדות בחזית הזאת. כך, למשל, חשוב שגורמים ישראליים רשמיים יימנעו מהתבטאויות שעלול להשתמע מהן שישראל אינה פועלת בהתאם לכללי המשפט הבין-לאומי. כמו כן חשוב להימנע מהתבטאויות של גורמים רשמיים שעלולות להשתמע (במיוחד לאזון משפטית) כהודאה בהפרה של כללי המשפט הבין-לאומי.

דוגמה להתבטאות בעייתית, שעלול להשתמע ממנה כי במתארים מסוימים ישראל לא תפעל בהתאם לכללי המשפט הבין-לאומי, היא האמירה שלפיה דיני הלחימה אינם רלוונטיים ואינם ישימים בעימותים בין מדינה לבין ארגון טרור, שכן הדינים האלה גובשו כדי לתת מענה ללחימה בין צבאות של מדינות, וכפועל יוצא מכך אין הם יכולים לתת מענה ללחימה אסימטרית נגד ארגוני טרור. בהקשר הזה יש להדגיש כי אף שיש ממש בטענה שלפיה דיני המלחמה נוסחו כדי להסדיר בראש ובראשונה מלחמות בין צבאות סדירים, הגישה המקובלת (בקרוב מומחים למשפט בין-לאומי ובערכאות שבהן מתנהלת החזית המשפטית) היא שדיני המלחמה רלוונטיים גם ללחימה נגד ארגוני טרור.²¹ לפי הגישה הזאת, בלחימה נגד טרור יש צורך ליישם את דיני המלחמה, אולם במקרים הרלוונטיים יש מקום לתת לדינים האלה "פרשנות דינמית" שתאפשר להתמודד עם המציאות הקונקרטית ולנצח את ארגוני הטרור.²² ואכן בפועל מקבלת ישראל את העמדה הזאת ופועלת ליישום דיני המלחמה בכל העימותים המזוינים שבהם היא מעורבת.

דוגמה נוספת להתבטאות בעייתית - שכן עלולה להשתמע ממנה הודאה בהפרת כללי המשפט הבין-לאומי - היא האמירה שלפיה במתארים מסוימים יפעל צה"ל באופן בלתי פרופורציונלי כדי להמחיש לאויב את מחיר ההפסד. ההתבטאות הזאת היא בעייתית, שכן עלול להשתמע ממנה כי במתארים

מגישים בדרך כלל ארגוני זכויות אדם, ובהן נטען שפעילות זו או אחרת אינה עולה בקנה אחד עם הדין הבין-לאומי.

כך, למשל, בארה"ב הוגשו כמה עתירות הנוגעות להליכים המשפטיים נגד העצורים המוחזקים במתקן גואנטנמו בקובה. בכמה מאותן העתירות נדחתה עמדת המדינה, והוקנו זכויות נוספות לעצורים שנכלאו.¹⁷ בישראל הוגשו לבג"ץ עתירות בעניינים בעלי הקשר ביטחוני, ובג"ץ קיבל כמה מהן וצימצם בכך את חופש הפעולה של צה"ל.¹⁸ בהקשר הזה חשוב להבהיר שבחינת החוקיות של פעולות הממשל והצבא במסגרת הרשות השיפוטית של המדינה היא פעילות לגיטימית שחשוב לקיימה במדינה דמוקרטית. רבים אף רואים בה נקודת חוזק למדינה שמגבירה את הלגיטימציה לפעילותה.¹⁹

שימוש בכלים משפטיים נגד ארגוני טרור

אף שרבות מהדוגמאות שהובאו לעיל נוגעות לשימוש שעושים ארגוני טרור בלוחמת משפט, הרי לעיתים יכולים כלים משפטיים לסייע למדינות דמוקרטיות במלחמתן נגד ארגוני הטרור. הכלים המשפטיים משמשים, למשל, להכרזה מכוח החוק שהארגונים האלה הם ארגוני טרור או ארגוני פשיעה (כדי לתת למדינה כלים נוספים לפעילות נגדם), לחילוט כספים של ארגוני טרור מבנקים (כאשר ניתן להוכיח זיקה בין אותם הכספים לבין פעילות טרור) ולהגשת תביעות נגדם בבתי משפט במדינות המערב (ובמיוחד בארה"ב) על בסיס החקיקה בכל אחת מהמדינות.

דרך פעולה נוספת במישור הזה היא קידום החלטות או הסכמים שהם בעלי תוקף משפטי מחייב (כמו החלטות של מועצת הביטחון) כדי להשיג יעדים צבאיים. דוגמה לכך היא החלטות מועצת הביטחון שהתקבלו בנוגע לאיראן - אשר להן מעמד משפטי מחייב - שנועדו להקשות עליה לייצר נשק גרעיני.²⁰

לוחמת משפט - דרכי התמודדות ראשוניות

הבסיס להתמודדות ראויה ואפקטיבית עם לוחמת המשפט היא קודם כול ההבנה כי בין אם נראה בה תופעה לגיטימית ורצויה ובין אם לאו, לא ניתן להתעלם ממשמעויותיה

בגין אירועי סברה ושתילה; תביעה שהוגשה באנגליה נגד אלוף דורון אלמוג בספטמבר 2005 בגין טענות להריסת בתים שלא כדין ברצועת עזה (בעקבות התביעה חזר אלוף אלמוג לארץ לאחר שהוזהר כי אם יירד מהמטוס הוא עלול להיעצר); תביעה שהוגשה בספרד נגד כמה בכירים בממשלה ובצה"ל בגין חיסולו של סלאח שחאדה ביולי 2002 (הטענה הייתה שהתקיפה הייתה בניגוד לדין הבין-לאומי שכן במהלכה נהרגו גם 14 אזרחים); תביעה שהוגשה באנגליה נגד ציפי ליבני בשל היותה שרת החוץ בזמן מבצע "עופרת יצוקה"; תביעות נזיקיות שהוגשו בארה"ב ובניו-זילנד נגד ראש השב"כ לשעבר, אבי דיכטר, ונגד הרמטכ"ל לשעבר (וכיום שר הביטחון), משה (בוגי) יעלון; תביעה שהוגשה בטורקיה נגד ארבעה קצינים בכירים בצה"ל בגין אירועי המרמרה. ויש עוד דוגמאות כאלה למכביר.¹⁵ הדיון בפני בתי המשפט מעלה על סדר היום הציבורי את הטענות בנוגע לביצוע פשעי מלחמה, וקיימת האפשרות שבלי שום קשר לנכונות הטענות ישפיע הדיון על דעת הקהל ועל הלגיטימציה של הפעילות הצבאית.

הדיון בפני בתי המשפט מעלה על סדר היום הציבורי את הטענות בנוגע לביצוע פשעי מלחמה, וקיימת האפשרות שבלי שום קשר לנכונות הטענות ישפיע הדיון על דעת הקהל ועל הלגיטימציה של הפעילות הצבאית

יתר על כן, לרוב מדובר בהליכים המושפעים משיקולים פוליטיים ושנפתחים ללא ביסוס ראייתי (במיוחד במדינות שבהן לא נדרש אישור מרשויות התביעה במדינה כדי לפתוח בהליכים המשפטיים). בנסיבות האלה קיים חשש שיתקבלו בפרוורם הזר החלטות על סמך טיעונים שאינם מבוססים מהבחינה המשפטית.¹⁶

עתירות לבתי המשפט הפנימיים במדינה

דרך נוספת להשפיע על חופש הפעולה של הצבא באמצעות פעילות בחזית המשפטית היא הגשת עתירות לבית המשפט של המדינה שנגדה נלחמים ארגוני הטרור. את העתירות

הפגנה בחזית הבית הלבן ב-17 באפריל השנה בדרישה מהנשיא אובמה לקיים את הבטחתו לסגור את כלא גואנטנמו | בארה"ב הוגשו כמה עתירות הנוגעות להליכים המשפטיים נגד העצורים המוחזקים במתקן גואנטנמו בקובה

ראויה עם לוחמת משפט, חשוב לזהות את המקרים שבהם מנסה הצד היריב לעשות בה שימוש נגדנו ולבחון באילו כלים רלוונטיים ניתן להתגונן מפניהם באותן הנסיבות (לדוגמה: השתתפות בהליך המשפטי, פרסום דו"חות נגדיים, קיום דיאלוג עם גורמים בעלי השפעה בנוגע לכשלים שיש בטענות נגדנו וכיו"ב).

אחת הטעויות שנעשות בהקשר הזה היא ניסיון להתמודד עם טענות המועלות בזירה המשפטית באמצעות טיעונים במישור האתי. כך, למשל, כשדו"ח גולדסטון העלה נגד ישראל טענות שלפיהן נעשו פשעי מלחמה במבצע "עופרת יצוקה" - טענות שנוסחו במסמך משפטי שהתיימר לנתח וליישם את כללי המשפט הבינ-לאומי - היו שהתייחסו לדו"ח בטענות מעולם האתיקה ("צה"ל הוא הצבא המוסרי בעולם"). חשוב להבין שלוחמת המשפט מתנהלת בשפתו של המשפט, ולכן כלי הנשק והשפה בחזית הלחימה הזאת צריכים להיות משפטיים ולא אתיים.²⁶

נוסף על כך, במקרים שבהם הקהילה הבינ-לאומית מכירה בלגיטימיות ובהוגנות של פעילות קונקרטית שנעשית במסגרת לוחמת משפט חשוב להימנע מטיעונים המתמקדים אך ורק בשלילת הלגיטימיות של הארגון או של

צמוד ושוטף לכל הגורמים הרלוונטיים הן לקראת לחימה והן בעת הלחימה עצמה.²⁴

כמו כן, כדי שניתן יהיה להתמודד באופן יעיל עם טענות קונקרטיות ומהימנות בנוגע לחשדות שחיללי צה"ל הפרו את דיני הלחימה, יש לוודא שבאותם המקרים חוקר צה"ל במהירות, במקצועיות ובאובייקטיביות את המקרים האלה באופן שעולה בקנה אחד עם הוראות המשפט הבינ-לאומי. החקירה של צה"ל צריכה להוביל לקבלת החלטות לגופו של עניין - לרבות שימוש בכלים פליליים, אם עולה חשד מבוסס שנעשו עבירות על הדין הבינ-לאומי. בהקשר הזה יש לציין שבאחרונה פורסם הדו"ח השני של ועדת טירקל,²⁵ ובו נקבע, בין היתר, כי המנגנונים הקיימים בישראל לבדיקה ולחקירה של תלונות ושל טענות בנוגע להפרות של דיני הלחימה מתיישבים, בדרך כלל, עם חובות המדינה לפי כללי המשפט הבינ-לאומי. אך לצד הקביעה הזאת נכללו בדו"ח הוועדה גם המלצות רבות המיועדות לשפר את יישום חובות החקירה והאכיפה בצה"ל. בכוונת צה"ל לבחון את ההמלצות האלה ביסודיות כדי לראות אם קיים צורך לעשות התאמות ושיפורים בתחומים השונים.

מעבר לכך, כדי שניתן יהיה להתמודד בצורה

משוימים צה"ל יפר בכוונת מכוון את המשפט הבינ-לאומי. זאת אף שבפעמים שבהן נאמרו הדברים לא זאת הייתה כוונת הדברים, והפער נבע מכך שלמונה פרופורציונליות יש בשפה המשפטית של דיני הלחימה משמעות שונה מאשר בשפת היום-יום.²³

אמירות כאלה פוגעות ביכולת להתגונן בחזית המשפטית, שכן האויב עושה בהן שימוש כדי "להוכיח" שישראל מפרה באופן מכוון את דיני המלחמה של המשפט הבינ-לאומי. ואכן אמירות מעין אלה הובאו בדו"ח גולדסטון כדי "להוכיח" שבמבצע "עופרת יצוקה" הפר צה"ל באופן מודע ובמכוון את דיני הלחימה.

יש להימנע מטעויות שיסייעו ללוחמת המשפט נגדנו ויקשו על ההתמודדות בחזית הזאת

לוחמת משפט - המישור ההגנתי

ההיבט החשוב ביותר בנוגע להתגוננות מפני לוחמת משפט הוא המחשת מחויבותה של ישראל לדיני הלחימה - מחויבות שבאה לידי ביטוי ביישום הדינים האלה בצה"ל (הן באופן כללי והן במקרים קונקרטיים). היישום בא לידי ביטוי - בין היתר - במתן יעוץ משפטי

גולדסטון | כשדו"ח גולדסטון העלה נגד ישראל טענות שלפיהן נעשו פשעי מלחמה במבצע "עופרת יצוקה", היו שהתייחסו לדו"ח בטענות מעולם האתיקה שעה שהחזית והשפה בחזית הלחימה הזאת צריכים להיות משפטיים ולא אתיים

סיכום
 אחד השינויים הבולטים של העת האחרונה בטבע המלחמה הוא לוחמת המשפט. בסוג הלוחמה הזה נעשה שימוש במשפט - ובייחוד במשפט הבין-לאומי - במקום באמצעים צבאיים מסורתיים כדי להשיג יעדים מבצעיים. הפעילות נגד לוחמת המשפט צריכה להיעשות במישור המניעתי, ההגנתי וההתקפי. במישור המניעתי חשוב להימנע מאמירות העלולות להתפרש כאילו יש לישראל כוונה להפר את הדין הבין-לאומי. במישור ההגנתי חשוב להדגיש את מחויבותה של ישראל לדיני הלחימה ואת יישומם של הדינים האלה בצה"ל - בין היתר באמצעות יועצים משפטיים שמסייעים למפקדים ליישם את הוראות המשפט הבין-לאומי הן לקראת הלחימה והן בלחימה עצמה.

צעדים נוספים שיש לנקוט במישור ההגנתי:

- לבדוק ולחקור מקרים שבהם עולות טענות מבוססות להפרות של המשפט הבין-לאומי. את הבדיקות והחקירות יש לעשות באופן העולה בקנה אחד עם כללי המשפט הבין-לאומי.

על נשק) וכן שיתוף פעולה עם מדינות ועם ארגונים בעולם כדי למצות את ההליכים המשפטיים נגד ארגוני טרור ופעילי טרור שנגדם יש לנו הוכחות קבילות.

אחד השינויים הבולטים של העת האחרונה בטבע המלחמה הוא לוחמת המשפט. בסוג הלוחמה הזה נעשה שימוש במשפט - ובייחוד במשפט הבין-לאומי - במקום באמצעים צבאיים מסורתיים כדי להשיג יעדים מבצעיים

בהקשר הזה חשוב מאוד לעשות מאמץ להשיג, לתעד ולשמר חומרים שיאפשרו להוכיח את פשעי המלחמה של היריב באופן שיהיה קביל בחזית המשפטית. זאת, לדוגמה, באמצעות שיפור התייעוד המבצעי החושף בזמן אמת מקרים שבהם מפירים ארגוני הטרור את דיני הלחימה. אחת הדרכים לעשות זאת היא "להלבין" חומרים מודיעיניים המאפשרים להוכיח הפרות כאלה.

האדם שפועלים נגדו, ויש מקום לבחון האם לא נכון יותר להתייחס גם לגופם של הדברים. מעבר לכך חשוב לקיים דיאלוג שוטף עם יועצים משפטיים מקבילים בצבאות המערב ועם ארגונים בין-לאומיים כמו הצלב האדום הבין-לאומי כדי לנסות להשפיע על התפתחות המשפט הבין-לאומי ועל פירוש הוראותיו.

לוחמת משפט - הפן ההתקפי

חשוב מאוד לבחון כיצד ניתן לפעול בחזית המשפטית כדי לתקוף את האויב באמצעות הכלים המשפטיים שעומדים לרשותנו. כך, למשל, יש מקום להמשיך לנקוט כמה דרכי פעולה נגד האויב בחזית המשפטית בארץ ובחור"ל, ובכלל זה: קיום הליכים - פליליים או מנהליים - נגד פעילי טרור, חילוט רכוש השייך לארגוני טרור, איסוף חומר מודיעיני שיאפשר להכריז במישור הבין-לאומי שארגונים מסוימים הם ארגוני טרור או ארגוני פשיעה, כריתת הסכמים וייזום החלטות בעלות תוקף משפטי שיסייעו ללחימה בטרור (לדוגמה: החלטות למניעת העברתם של אמצעי לחימה לארגוני טרור במסגרת האמנות לבקרה

"דיני הכיבוש"; בג"ץ 2056/04, מועצת הכפר בית סוריק נ' ממשלת ישראל, פ"ד (נח), 807 (2004) ובג"ץ 7957/04, מרעאבה נ' ראש ממשלת ישראל, תק-על 3005 (3), 3333 (העתירות בעניין התוויה נגד הרפורמה) ועוד.

19. ראו למשל את דבריו של נשיא בית המשפט העליון אהרון ברק בפסק הדין בעניין הסמכות להשתמש בעינויים במהלך חקירה בהתקיים צורך של ממש בכך, בג"ץ 5100/94 הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד (נג), 817 (4): "מודעים אנו לכך כי פסק דינו זה אינו מקל על ההתמודדות עם מציאות זו. זה גורלה של דמוקרטיה, שלא כל האמצעים כשרים בעיניה, ולא כל השיטות שאנו קוטים אויביה פתוחים בפניה. לא אחת נלחמת דמוקרטיה כשנרק אחת מדיה קשורה לאחר. חרף זאת, ידה של הדמוקרטיה על העליונה, שכן שמירה על שלטון החוק והכרה בחירויות הפרט מהוות מרכיב חשוב בתפיסת ביטחונה. בסופו של יום, הן מחזקות את רוחה ואת כוחה ומאפשרות לה להתגבר על קשייה".

20. ראו לדוגמה: אמילי לנדאו, "האם לאיראן יש 'זכות בסיסית' להעשיר אוראניום", **מבט על**, גיליון 376, 2012, <http://bit.ly/15VSaxa>

21. ראו בג"ץ 3451/02 אלמדני נ' שר הביטחון, פ"ד נו (3) 30, פסקה 9, לפסק דינו של הנשיא ברק ("ישראל מצויה בלחימה קשה כנגד טרור משתולל לחימה זו אינה נעשית בחלל גורמטיבי. היא נעשית על פי כללים של משפט בין-לאומי, הקובעים עקרונות וכללים לניהול הלחימה... המלחמה נגד הטרור היא גם מלחמתו של המשפט כנגד הקמים עליו...")

22. דנלפ מצטט לעניין הזה את המלומד ויקטור הנסון הטוען כי הבסיס להצלחת הצבאות המערביים הוא הישענותם לממשלות חוקיות, הכבוד שהם רוחשים לחירויות הפרט והפיקוח והביקורת החיצוניים על האסטרטגיות ועל הטקטיקות שלהם. כמו כן הוא מצטט את ההיסטוריון קלאר המצין ש"אסטרטגיה של טרור" או של ניהול מלחמה נגד אזרחים כמעט תמיד הסתיימה בכישלון. ראו: Dunlap, **Lawfare** (הערה 2)

23. הכוונה של המפקדים באמריה שלפיה ננקוט פעולה "בלתי פרופורציונלית", הייתה שפועל כוח חזק הרבה יותר מזה שיופעל כלפיה; ואילו משמעותו של המונח "כוח בלתי פרופורציונלי" דיני המלחמה היא ביצוע פעילות צבאית שגורמת נזק אנכי לאזרחים או לרכוש אזרחי שהוא מופרז ביחס ליתרון הצבאי הצפוי להיות מושג מהתקיפה.

24. מפקדים בכל צבאות המערב נבדקים כיום ליישון משפטי צמוד בעת פעילות מבצעית בשל החזקות ועמדם של המשפט הבין-לאומי. כך, למשל, היושף לשעבר לביטחון לאומי של הנשיא אובמה, גנרל (בדימוס) גיימס ג'ונס, ציין לפני כמה שנים כי הלחימה המודרנית "הפכה משפטית מאוד ומורכבת מאוד" וכיום "אתה חייב עורך דין או תוראי כאלה" כדי למלא את המשימה הצבאית. ראו: Lyric Wallwork Winik, "A Marine's Toughest Mission", **Parade**, 19.1.2003

25. 6 בפברואר 2013 פורסם הדו"ח השני של "הוועדה הציבורית לבדיקת האירוע הימי מיום 31 במאי 2010 בראשותו של שופט בית המשפט העליון (בדימוס) יעקב טירקל. הדו"ח הזה עסק בדרכי הבדיקה והחקירה של תלונות ושל טענות בנוגע להפרות של דיני המלחמה והמליץ כמה הערות בעניין.

26. ראו לעניין הזה, לדוגמה: רון בן-ישי, "יום הכיפורים של הסברה", www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3782260,00.html "המנטרה שחוזרים עליה שר הביטחון ברק והרמטכ"ל אשכנזי - 'צה"ל הוא הצבא המוסרי ביותר בעולם' - אולי מרגיעה את הפקפקים בצדקת דרכנו המתעוררים בקרב חלק מאיתנו למקרא דו"ח גולדסטון. אבל את התובע הכביר בהאג היא כנראה לא הרשימה... גם שכבר מתפרסם על התגובות לדו"ח גולדסטון עולה כי הם הציבור הגדול להאזין של מתנגדי ישראל באירופה ובאויברסיטאות בארה"ב מסרב להתרשם מהצהרה גורפת זו, שאינה מזימה את הטענה הבסיסית של הדו"ח כי האמצעים שבשק צה"ל לא היו מידתיים, וכי צה"ל לא עשה די כדי למנוע פגיעה באזרחים במהלך הלחימה".

ART1/980/633.html

7. ראו למשל: "הארגון הפלסטיני PCHR, הממלא תפקיד מרכזי בלוחמה המשפטית נגד ישראל, פועל לתפקד את אירועי מבצע 'עמוד ענן' להגשת תביעות משפטיות נגד אישים ישראלים", מרכז המידע המודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין (מל"מ), www.terrorism-info.org.il/he/article/20506

8. ראו לדוגמה: שלום ירושלמי, "רשימת המבוקשים", **מוסף שבת של מעריב**, 16 באפריל 2010. בכתבה מובאים פרטים על כמה ארגונים בין-לאומיים ועורכי דין הפועלים במשותף להגשת תביעות נגד בכירים ישראלים המבוקשים בארצות ברחה העולם.

9. פרטים בנוגע לסמכותיו ולפעילותו של בית הדין הבין-לאומי בהאג ראו, לדוגמה: רובי סיבל, **משפט בינלאומי**, המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית 2010, עמ' 861-864

10. אף שבקשה כזאת כשלעצמה אינה בהכרח לוחמת משפט, המניעים לפניית העצרת הכללית ותוכנה של הפנייה - הבאים לידי ביטוי באמירה מקדמית של העצרת כי הקמת הגדר אינה חוקית - מעידים כי בפועל נעשה כאן שימוש בלוחמת משפט. על פניית העצרת ראו: **Illegal Israeli actions in Occupied East Jerusalem and the rest of the Occupied Palestinian Territory, A/RES/ES-10/14**, 12 Dec. 2003, <http://bit.ly/10Ew7N>

11. נכון להיום הצטרפו לאמנה 122 מדינות. ראו: <http://bit.ly/URkQZE>

12. לניתוח של חוקת רומא ושל השלכות כניסתה לתוקף מבחינת ישראל ראו: יובל שני, "ישראל על ספסל הנאשמים", **המשפט**, גיליון 15, עמ' 28-45. לניתוח הסיבות לאי-הצטרפותה של ארה"ב לאמנה ולאופן שבו ניתן להפוך אותה לנשק בלחימה אסימטרית. ראו: Austin Chadwick and Antony Barone Kolenc, **Who's afraid of the Big Bad Wolf? The International Criminal Court as a Weapon of Asymmetric Warfare**, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 39, 2006, p. 291

13. ההלטה התובע מ-3 באפריל 2012 ראו: <http://bit.ly/1870cie>

14. דוגמה לכך היא כתבה שפורסמה במוסף "הארץ", ובה נטען כי המשפטנים של הפרקליטות הצבאית רתמו את המשפט הבין-לאומי לצורכי הצבא כדי להכשיר פגיעה באזרחים. להוכחת הטענה הובאו ציטוטים ו"עובדות" שאינם מדויקים וטעונויים מתחום המשפט הבין-לאומי מבוססים. ראו: יוחם פלדמן ואורי בלאו, "מבצע 'ופורת יצוקה': כך נתנה הפרקליטות הצבאית לצה"ל לנצח", **מוסף הארץ**, 22 בינואר 2009

15. ראו לעניין הזה, לדוגמה: Anne Herzberg, "NGO Lawfare: Exploitation of Courts in the Arab-Israeli Conflict", <http://www.ngo-monitor.org/data/images/File/lawfare-monograph.pdf>

16. ראו לעניין הזה: Samson Elizabeth, **Warfare through Misuse of International Law**, <http://www.biu.ac.il/SOC/besa/perspectives73.html>

17. ההחלטות התייחסו הן לצעם סמכות השיפוט של בית המשפט העליון בארה"ב בנוגע לעצורים המוחזקים בנואטנמו והן בנוגע לתקינות ההליכים המשפטיים במתן בהתאם לחקיקה האמריקנית ולמשפט הבין-לאומי. בחלק מהעיתונות התקבלה עמדת העותרים, והממשל האמריקני נדרש לשנות את מדיניותו. ראו לדוגמה: Yin University of **Boumediene and Lawfare**, *Richmond Law Review*, vol. 43, p. 865, 2009

18. ראו, לדוגמה, בג"ץ 5100/94 הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד (נג), 817 (העתירה שאשרה על שימוש בעינויים בהליך החקירה); בג"ץ 3799/02 עדאללה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל - נ' אלוף פיקוד המרכז, תק-על 2005 (4) 49 (העתירה בעניין חוקיותו של "נוהל אזהרה מוקדמת" - הנוהל שנוגש בצה"ל בעקבות "נוהל שכן"); בג"ץ 7015/02 עבדו נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית, פ"ד (נג), 352 (העתירה שהגבילה את הסמכות "לתחם מקום מגורים" באמצעות העברת תושבי יהודה ושומרון לעזה); בג"ץ 4764/04 רופאים לזכויות האדם נ' מפקד כוחות צה"ל בעזה, פ"ד נח (5) 385 (העתירה שהוגשה במהלך מבצע "קשת בענן", ובמסגרתה הוטלו על צה"ל חובות רבות מכוח

• במקרים שבהם ננקטת נגדנו פעילות בחזית הזאת יש להבין שמדובר בלוחמת משפט ולבחון את הדרכים להתמודדות איתה בכלים משפטיים הרלוונטיים לחזית הזאת.

• יש מקום לקיים דיאלוג מקצועי עם מדינות מערביות כדי לנסות להשפיע על התפתחות המשפט הבין-לאומי ועל פירוש הרואותיו.

במישור ההתקפי חשוב להמשיך לפתח כלים שיאפשרו לנו להפוך את לוחמת המשפט לנשק נגד ארגוני הטרור ומדינות האויב. תרומתו הייחודית של צה"ל לכך היא בהשגת מידע ובשימור מידע אשר יהיה קביל מהבחינה המשפטית, וישו ניתן יהיה לעשות שימוש במסגרת הפעילות המשפטית נגד ארגוני הטרור.

הפעילות המשולבת הזאת לצד המשך המחויבות לכללי המשפט הבין-לאומי וקבלת החלטות העולות בקנה אחד עם הכללים האלה צפויים להוביל להתמודדות טובה יותר ויעילה יותר עם הלוחמה המשפטית ולסיכוי רב יותר לכך שניתן יהיה לתרגם את ההישגים שאליהם יגיע צה"ל בזירה המבצעית להישגים מקבילים בכל זירות הלחימה - המדינית, התקשורתית והמשפטית - כמו גם בקרב על הגליטימציה במישור הבין-לאומי ובישראל.

הערות

- Dunlap Charles, **Law and Military Interventions: Preserving Humanitarian Values in 21st Century Conflicts**, USAF, 2009, www.duke.edu/~pfeaver/dunlap.pdf, p. 4
- Dunlap Charles, "Lawfare: A Decisive Element of 21st Century Conflicts?", **Joint Force Quarterly**, issue 54, 3rd quarter 2009, p. 35
- במונח "לוחמה אסימטרית" מתכוונים בדרך כלל לחימה בין מדינה לגורמים שאינם מדינתיים, שביניהם מתקיימים יחסים שאינם סימטריים בכמה היבטים, ובהם העוצמה הצבאית ושיטות הלחימה והדוקטרינות שהם מאמצים (לוחמה סדירה בהתאם לכללי המשפט הבין-לאומי אל מול לוחמת גרילה וטרור). האסימטריה היא גם במחויבות של הצדדים לכיבוד דיני הלחימה של המשפט הבין-לאומי: בעוד שהמדינה הלוחמת רואה את עצמה מחויבת לקיים את דיני הלחימה ומיישמת אותם בלחימה עם היריב, לא כך נוהג היריב הלא מדינתי. ראו: Michael Scmitt, "Asymmetrical Warfare and International Humanitarian Law Facing New Challenges", 11, 2007
- ראו לעניין הזה, לדוגמה: Dunlap Charles, "Does Lawfare need an Apologia?", **Case Western Reserve Journal of International Law**, 2010, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1676259
- ראו לעניין הזה: יהושפט הרכבי, **מלחמה ואסטרטגיה**, מערכות, תל-אביב, 1990, עמ' 36-37
- ראו לדוגמה: מיה בנגל ועמית כהן, "כך הביא חמאס להוצאת צו המעצר נגד לבני", www.nrg.co.il/online/1/